

نقش سید محمد فاطمی قمی در تدوین قانون مدنی ایران

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۴/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۱

سید ناصر سلطانی^۱

چکیده

خواست کانونی جنبش مشروطه‌خواهی که با شعار عدالتخانه به پیروزی رسید، قانون بود؛ به همین دلیل اولین اقدام مشروطه‌خواهان تدوین قوانین و احیای عدلیه بود و در این راه کوشش‌هایی که پیش‌تر برای برپایی نظام حقوقی آغاز شده بود ادامه یافت و پس از نشیب و فرازهایی در اردیبهشت ۱۳۰۷ با العای کاپیتولاسیون گام بزرگی در این راه برداشته شد. امروز نظام حقوقی جدید ایران در آستانه یکصدمین سال تأسیس قرار گرفته است. در طول سده گذشته کوشش‌های مهمی در راه استقرار نظام حقوقی جدید برداشته شده که یکی از این گام‌های درخشان و ماندگار، تدوین قانون مدنی بوده است. این قانون در نظام حقوقی ایران به دلیل دوام و بقایش اهمیت دوچندان یافت و از این حیث لازم است تا علل توفیق آن بازشناسی شود. با وجود چنین جایگاهی، حقوق مدنی ایران در مطالعه تاریخ تدوین قانون مدنی اهمال کرده و این مهم را از نظر دور داشته است؛ حال آنکه تاریخ قانون مدنی نیز جزئی از حقوق مدنی و موضوع بحث دانشکده‌های حقوق در جهان است. هرچند پژوهش‌های محققان رشته‌های دیگر از منظرهای تاریخی و جامعه‌شناسی بسیار مهم و مفید است، اما این رشته‌ها نمی‌توانند برخی دقائق و ظرایف اندیشه حقوقی چنین تاریخی را توضیح دهند؛ بنابراین، لازم است تا دانشکده‌های حقوق سهم و نقش خود را در چنین تاریخ اندیشه ای ایفا نمایند و هیچ رشته دیگری نمی‌تواند چنین تهمی‌گاهی را جبران کند. این مقاله از موضع اندیشه حقوقی و به‌منظور بررسی تاریخ اندیشه تدوین قانون مدنی نوشته شده است تا درس‌هایی برای نظام حقوقی ایران از آن اصطیاد کند.

واژگان کلیدی: تاریخ حقوق مدنی، تاریخ قانون مدنی، روش تدوین، سید محمد فاطمی قمی، هیئت تدوین قانون مدنی.

مقدمه

نظام حقوقی جدید ایران در آستانه یکصدمین سال تأسیس خود قرار دارد و کمتر از یک دهه دیگر صد سال از استقرار آن سپری خواهد شد. در این مدت تلاش‌های بسیاری در راه بنیادگذاری نهادهای حقوقی جدید و نیز طرح اندیشه‌ها و نظریات در حقوق ایران صورت گرفته است. سپری شدن یک قرن فاصله کافی است تا در دستاوردهای نظام حقوقی اندیشیده شود. یکی از نقاط عطف و درخشان این تحولات در سده گذشته که توجهات بسیاری را از جنبه‌های مختلف به خود جلب کرده، حادثه تدوین قانون مدنی ایران است. این قانون که ماندگارترین محصول نظام حقوقی جدید در ایران است، در آغاز تأسیس نظام حقوقی جدید در ایران مستقر شد و تا به امروز تداوم یافته و از حوادث ایام و تطاول حکام مصون مانده است. در سده‌ای که طی شد شرح و تفسیرهای بسیاری بر قانون مدنی نوشته شده است، اما از برخی وجوه درباره حوادث تدوین آن و کوشش‌هایی که به پایه‌گذاری نظام حقوقی انجامید، بررسی و مطالعه کافی صورت نگرفته است. این بررسی‌ها می‌توانند از جهات مختلف انجام شوند. یکی از این جنبه‌ها، از نظر تاریخ حقوق مدنی، بررسی سوانح احوال اعضای هیئت تدوین قانون مدنی است تا از این طریق بتوان پرتویی بر برخی دقایق و ظرایف توفیق ایشان درباره تدوین چنین قانون مهمی انداخت؛ یعنی اینکه غور و فحص درباره علل و اسبابی که به اعضای این هیئت امکان داد تا بتوانند چنین قانونی بنویسند. یکی از نخستین نتایج چنین تحقیقاتی این خواهد بود تا بتوان از علل توفیق یا شکست‌های ایشان برای قانون‌های آتی درس گرفت.

حقوق مدنی، اگرچه فربه‌ترین بخش حقوق هر کشوری از جمله ایران است، اما این نوع مطالعات تاریخی و نظری در ایران به اندازه کافی نه تنها رشد نکرده، بلکه دچار ضعف و فتور شده و این نوع پژوهش‌ها در میان قریب به اتفاق حقوق دانان حقوق خصوصی ایران، به جز معدودی از ایشان - مانند جعفری لنگرودی که در آثار خود اشاراتی به برخی از اعضای هیئت تدوین قانون مدنی کرده - به بوته فراموشی افتاده است. درباره این نقص مهم لازم است در تحقیقات مستقلی بحث شود و چنین تهی‌گاهی همچون نقصی نظری و روش‌شناختی در مطالعات حقوق خصوصی بررسی گردد. با وجود این، نمی‌توان گفت که مطالعات تاریخی در

میان حقوق‌دانان حقوق خصوصی یکسره نادیده مانده، بلکه نوعی رویکرد تاریخی در بحث‌های ایشان نهفته است؛ به این معنی که استادان حقوق خصوصی در ایران پشتوانه و آموزش فقهی دارند و از حوزه‌های علمیه برخاسته یا سال‌ها در منابع و متون فقهی مداومت کرده‌اند و با استظهار به چنان عقبه‌ای از میراث تاریخی فقه در بحث‌های خود از متون و میراث تاریخی بهره می‌برند و به این ترتیب در منابع و مباحث ایشان منابع و مراجع دوره‌های تاریخی مختلف از سده‌های اولیه تا دوران معاصر دیده می‌شود؛ بنابراین غور و تداوم در این طیف منابع، لاجرم درکی تاریخی از مسائل و موضوعات حقوقی برای ایشان به‌ارمغان آورده و به این ترتیب رویکرد تاریخی را در موضع و منظر ایشان تثبیت کرده است.

مقاله پیش رو به‌عنوان واکنشی به چنین نقصی در حقوق خصوصی، به‌طور خاص، و نظریه حقوقی، به‌طور عام، نوشته شده تا به جایگاه مطالعات تاریخی در تحقیقات حقوقی توجه دهد. مطالعات تاریخی حقوق یکی از مواد و مصالح لازم برای تربیت حقوق‌دانانی است که بتوانند از منظری فراخ به نظام حقوقی نظر کنند و بر پایه چنین دیدگاهی قوانین ماندگار و پایدار وضع کنند که مانند قانون مدنی عمر دراز داشته باشد. بی‌خبری ما از اجتهاد بنیان‌گذاران نظام حقوقی جدید یکی از علل شکست‌های پیاپی برخی اصلاحات حقوقی و قضایی بوده است. در این مقاله نگارنده می‌کوشد تا نمونه‌ای از مجتهدین بنیان‌گذار نظام حقوقی جدید در ایران را بررسی کند.

۱. کوشش فاطمی برای تدوین قانون مدنی

سید محمد فاطمی قمی از شاگردان میرزا حسن آشتیانی و مرجع فتوی در دیوان عالی کشور بود.^۲ «مراتب فضل و دانش و سکون و وقار فاطمی زبانزد بود».^۳ «در مسائل مشکله وزارت دادگستری از ایشان کسب نظر می‌کرد» و «متانت و رزانت رأی فاطمی در میان کارکنان دادگستری و اهل فضل مشهود و معروف بود».^۴ سید نصرالله تقوی که خود از اعضای هیئت تدوین قانون مدنی و همکار فاطمی بود، درباره او می‌نویسد: «آن هنگام که

۲. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مسوط در ترمینولوژی حقوق، (تهران: گنج دانش، ج ۲، ۱۳۷۲)، ش ۱۰۲۶۳.

۳. ناصر دولت‌آبادی، مقدمه فقه فارسی، (تهران: آوای نور، ج ۱، ۱۳۷۷)، ص ۲۴.

۴. سید نصرالله تقوی، «خطابه سید نصرالله تقوی»، نامه فرهنگستان (قدیم)، ش ۱ (۱۳۲۵)، صص ۷-۸.

در میان علمای روحانی کشمکش و غوغای طرفداری از مشروطه و استبداد درگرفته بود، [فاطمی] از کسانی بود که در صف آزادیخواهان فعالیت بسیار مؤثر و لیکن آرام به کار می‌برد. موقعیت فاطمی در میان طلاب چنان بود که «جماعت بسیاری از طلاب علوم دینی از دیدن اقدامات او و روش امثال او به دسته آزادیخواهان پیوستند ... و به‌اساس مشروطه و آزادیخواهی عقیده پیدا کردند»^۵. درک ایام پیش از مشروطه و همنشینی با علمای مشروطه‌خواهی چون میرزا حسن آشتیانی، که در نهضت تنباکو نقش بی‌بدیلی داشت، و خاصه نظاره وضع آشفته و پریشان محاکم، از نخستین زمینه‌های پیوند فاطمی با جنبش مشروطیت بود. فاطمی در چنین بستری توانسته بود مقدمات و اسباب خدمت بزرگی را فراهم کند.

او قریب بیست سال پیش از تصویب قانون مدنی، قاضی نیکنامی در ایران بود و پس از پیروزی مشروطیت طی فرمانی از جانب احمد شاه به ریاست شعبه دوم محکمه ابتدایی حقوق منصوب شد. اهم متن فرمان به این شرح است: «چون برای رسیدگی به عرایض و دعاوی متظلمین و ملهوفین در محاکم عدلیه بایستی اشخاص عالم دانشمند متدین با علم و عمل که آزموده و مجرب و طرف وثوق و اعتماد تام دولت و ملت باشند منتخب و منصوب شوند، لهذا جناب مستطاب شریعتمدار آقا میرزا سید محمد قمی را که سال‌ها است طریق خدمت به ملت را به قدم صداقت و امانت پیموده و به سلامت عقل و وفور دانش، امتحانات وافیه داده است، در هذه السنه ... به تصویب میرزا حسن خان مشیرالدوله، وزیر عدلیه اعظم، به ریاست شعبه ثانی محکمه ابتدایی حقوق منصوب و برقرار فرموده ...». فاطمی در سال ۱۲۹۸ شمسی با پیشنهاد وزارت عدلیه و تصویب رئیس‌الوزرا، به سمت مستشاری دیوان تمییز منصوب و در همین سال دست‌اندرکار تدوین قانون مدنی شد^۶ و به پاس خدمات و مراتب لیاقت خود، یک قبضه عصای مرصع از احمد شاه هدیه گرفت^۷.

فاطمی مردی خیره در حقوق اسلامی بود و به تعبیر جلال عبده، از منظر مواد و مصالح

۵. سید نصرالله تقوی، پیشین، ص ۴.

۶. سید محمد فاطمی قمی، خاطرات، به کوشش حسن زندیه، (تهران: مجلس شورای اسلامی، چ ۱، ۱۳۸۹)، ص ۷۷.

۷. همان، ص ۲۳.

قانون مدنی این قانون حاصل فرهنگ حقوقی غنی فاطمی بود.^۸ فاطمی با چنین سابقه درخشانی پیش از شروع فکر تدوین قانون مدنی، اندوخته فقهی، حقوقی و قضایی شایانی برای تهیه مواد قانون مدنی داشت. همچنین از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۰۷ شمسی برای تدریس حقوق ثبت اسناد و حقوق مالکیت در ایران به مدرسه حقوق دعوت شد.^۹ پیش از این نیز در تألیف و تدریس سابقه داشت. او در هنگام وقوع انقلاب مشروطه حدود سی سال داشت؛ در زمانی که مدارس جدید در دوره سلطنت مظفردالدین شاه توسعه می‌یافت، برحسب اصرار بعضی کتابفروش‌ها، کتاب‌هایی راجع به شرعیات و احکام فقهیه برای تدریس در مدارس نوشت که منتشر شد. پس از آنکه وارد عدلیه شد و قوانین تشکیلات و اصول محاکمات و قوانین دیگر از مجلس گذشت، فاطمی به فکر تدوین قوانین راجع به معاملات افتاد. او که پیش‌تر به سفارش مدارس جدید مطالبی در خصوص شرعیات و احکام فقهی ترتیب داده بود و سابقه و تجربه‌ای در ترتیب و تنظیم مطالب فقهی داشت، کوشید تا احکام فقهیه را مفصل‌تر از آنچه در شرعیات نوشته بود در طرح پیشنهادی‌اش برای معاملات بنویسد. فرصت تدریس حقوق نیز به او امکان می‌داد تا درباره طرح و فکری که داشت بیندیشد و شکل نظری به آن بدهد و برخی از اشکالات احتمالی آن را در میانه بحث و گفتگوها برطرف کند.

یکی از کتاب‌هایی که فاطمی به سفارش مدارس جدید درباره شرعیات نوشت با عنوان «فقه فارسی یا کتاب شرعیات» در دست است. این کتاب عمدتاً مطالب مربوط به معاملات فقه را دسته‌بندی و تنظیم کرده که در همین کتاب می‌توان دورنمایی ابتدایی از فکر اولیه تدوین قانون مدنی را دید.^{۱۰} او در مراحل بعد، این مواد را به محک تجربه قضایی خویش زد و سپس با الهام از ابواب و فصول قانون مدنی فرانسه، مصر و عثمانی، صورت کاملی از طرح آغازین را فراهم آورد.

فاطمی درباره این تلاش با همکاران قضایی گفتگو می‌کرد و احتمالاً درباره برخی از

8. Djalal Abdoh, L.'Elément Psychologique Dans Les Contrats Suivant La Conception Iranienne, Thèse, Université de Paris, Les Editions Domat- Montchrestien, 1937, p. 23.

۹. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، ص ۱۰۴.

۱۰. سید محمد فاطمی قمی، مقدمه فقه فارسی، به کوشش ناصر دولت‌آبادی، (تهران: آوای نور، ج ۱، ۱۳۷۷)، ص ۷.

مباحث دیدگاه‌های ایشان را نیز جویا می‌شد. عیسی‌خان علی‌آبادی یکی از کسانی است که از کوشش‌های فاطمی مطلع بود و بعد از سال ۱۳۳۰ قمری / ۱۲۹۱ شمسی ریاست وزارت عدلیه را برعهده داشت. او با اصرار از فاطمی خواست که احکام فقهی راجع به معاملات را به ترتیب مواد قانونی بنویسد تا شاید روزی به کار آید. فاطمی پیشنهاد علی‌آبادی را پذیرفت و به ترتیب با استفاده از قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی، مواد قانون مدنی ایران را تهیه نمود. او از تنظیم مواد قانونی مربوط به احوال شخصیه خودداری کرد، به این دلیل که مرجع رسیدگی به دعاوی آن، حکام شرع بودند و عدلیه در این موضوعات دخالت نداشت و محتاج احکام آن نبود. فاطمی نیروی خود را صرف نوشتن احکام راجع به اموال کرد. او آن قدر وقت و نیرو در این کار گذاشت که از آن رضایت داشت، به حدی که در مواقع مقتضی به وزرای وقت از موادی که آماده کرده بود و باید از آن استفاده می‌شد تذکر می‌داد و از ایشان می‌خواست تا قانون مدنی را که نوشته بود، به جریان اندازند و می‌گفت که این قانون می‌تواند احتیاجات عدلیه را رفع کند. اما، از جمله، کوتاهی دوران وزارت وزرای عدلیه مانع از آن شد که کوشش‌های فاطمی شکل قانون به خود بگیرد.^{۱۱}

علاوه بر تلاش‌های شخصی سید محمد فاطمی و تشویق همکاران قضایی او برای به سرانجام رساندن قانون مدنی، کوشش‌های دولت نیز برای تدوین قانون مدنی از سال‌های پیش از ۱۳۰۷ آغاز شده بود. در ۲۸ سنبله ۱۲۹۸ شمسی دستخطی راجع به تشکیل کمیسیون، صادر و در ششم میزان ۱۲۹۸ شمسی از طرف وزارت عدلیه اطلاع داده شد. سید محمد فاطمی قمی، سید نصرالله تقوی، سید محمد یزدی، سید محمدرضا افجه‌ای، سید حبیب‌الله و میرزا احمدخان -رئیس اداره امور- اعضای این کمیسیون بودند. در این کمیسیون فاطمی ابتدا قانون مرور زمان را تهیه نمود^{۱۲} و سپس اعضای کمیسیون شروع به تدوین قانون مدنی کردند. اما تلاش کمیسیون برای تدوین قانون مدنی به‌جایی نرسید و

۱۱. سید محمد فاطمی قمی، خاطرات، صص ۱۰۴-۱۰۵.

۱۲. همان‌طور که در خاطرات فاطمی آمده، او قانون ثبت عمومی املاک و مرور زمان را شخصاً نوشته است. این قانون در تاریخ ۲۱ بهمن ۱۳۰۶ در مجلس تصویب شد. در مواد ۳ و ۴ و ۵ این قانون به تفصیل احکام مرور زمان بیان شده است. با توجه به اینکه فاطمی فقیه و مجتهد برجسته‌ای بود و اغلب فقها در آن دوران مرور زمان را خلاف شرع می‌شمردند، تدوین چنین قانونی به‌دست فاطمی قابل توجه است. برای دیدن متن قانون، ر.ک. مجموعه قوانین سال‌های ۱۳۰۰-۱۳۱۲، روزنامه رسمی، ۱۳۸۹، ص ۲۴۶.

بدون آنکه بتواند نتیجه‌ای از کار خود بگیرد، منحل شد. پس از انحلال این کمیسیون، چنان‌که فاطمی در خاطرات خود گفته است، چندین کمیسیون تشکیل و سپس منحل شد.^{۱۳}

سرانجام با عزم جزم و تعیین ضرب‌الاجل دولت برای الغای کاپیتولاسیون در روز سه‌شنبه ۱۰ دی ۱۳۰۶، کمیسیون تدوین قانون مدنی در وزارت دادگستری به ریاست علی‌اکبر داور و با حضور سید محمد فاطمی قمی (حاکم محکمه شرع)، سید نصرالله تقوی، سید محسن صدرالاشراف، سید مصطفی عدل (منصورالسلطنه)، سید کاظم عصار، شیخ محمدعلی کاشانی (حاکم محکمه شرع)، میرزا محمد ایروانی، شیخ علی‌بابا فیروزکوهی (عالم) تشکیل شد.^{۱۴}

توضیحات اخیر فاطمی درباره انحلال کمیسیون‌ها، یکی از دشواری‌های تدوین قوانین را آشکار کرده است. این دشواری مادامی که اراده سیاسی مصممی در پی تدوین قوانین یا کدیفیکاسیون^{۱۵} وجود نداشته باشد، از میان برداشته نمی‌شود. این اراده سیاسی تنها در آستانه الغای کاپیتولاسیون در ایران ظاهر شد و توانست با تعیین ضرب‌الاجل، قانون را در کمیسیون عدلیه مجلس تصویب کند. اصلاحات حقوقی در این دوران راهی برای کوتاه کردن «شر اجانب» از سر ایران بود «و برای الغاء کاپیتولاسیون هیچ راهی جز بنیانگذاری عدلیه بر اساس محاکم اروپایی» به نظر نمی‌رسید.^{۱۶} بنابراین انتقاداتی که برخی به فرایند سریع تصویب قانون مدنی وارد می‌دانند و نقش سیاسی رضاخان و وزیر وقت عدلیه را در این باره نفی می‌کنند باید با توجه به این ضرورت تاریخی و تعلق‌های کمیسیون‌های پیشین تدوین قانون مدنی تعدیل شود.^{۱۷} همچنین درباره نقش وزیر وقت عدلیه ارزیابی‌های درستی نشده است: «داور وزیر عدلیه آن زمان تحصیلات خود را در اروپا به‌انجام رسانده و از حقوق اسلامی بهره‌ای نداشت ولی با این وجود قانون مدنی ایران بر مبنای فقه اسلامی و به‌طور

۱۳. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، ص ۱۰۵.

۱۴. سید محسن صدر، خاطرات صدرالاشراف، (تهران: انتشارات وحید، چ ۱، ۱۳۶۴)، ص ۲۹۰؛ حسن زندیه، پیشین، ص ۳۶۰.

15. Codification

۱۶. باقر عاقلی، خاطرات یک نخست‌وزیر (احمد متین‌دفتری)، (تهران: انتشارات علمی، چ ۱، ۱۳۷۱)، صص ۵۶-۵۷؛ به نقل از حسن زندیه و طلعت، ده‌پهلوانی، «نقش علمای شیعی در تدوین قانون مدنی ایران، عصر پهلوی اول (با تأکید بر نقش سید محمد

فاطمی قمی)»، جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۲ (۱۳۹۲)، ص ۸۳.

۱۷. احمدرضا نایینی، «نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی»، پیام بهارستان، ش ۳ (۱۳۸۸)، ص ۹۱۵.

مشخص فقه امامیه نوشته شد و این پدیده بدیعی در تاریخ حقوق کشورهای اسلامی بود^{۱۸}. آن سان که امیرسلیمانی با شرح کامل این جزئیات و حوادث تدوین قانون مدنی گفته است: «این نحوه تصویب قانون مدنی حاصل شرایطی بود که گریزی از آن نبود»^{۱۹}. به این ترتیب، داوری‌های اخیر در میان حقوق دانان، برخلاف کسانی مانند امیرسلیمانی که از نزدیک شاهد تحولات نظام قضایی بودند، با عزل نظر از شرایط ایران در آن دوران و غیرواقع‌بینانه است.

توضیحات اخیر درباره داور بیش از آنکه بتواند نکته‌ای از ابهامات موجود در فهم منطق توفیق قانون مدنی بگشاید، منطری ایدئولوژیک است که از پشت شیشه کبود اغراض در کوشش‌های ماندگار او تکرار می‌شود. داور در مقام وزیر دادگستری عزمی جزم و اراده‌ای استوار برای تدوین قوانین در ایران داشت و نقش او در این راه بیش از هر دولتمرد دیگری بوده است. درباره آگاهی داور از چنین نقشی و اینکه او بر فراز همه این تلاش‌ها حرکت می‌کرد و سالار این قافله بود، می‌بایست در جای دیگری با توجه به مجموعه اقدامات او، به تفصیل سخن گفت و در اینجا ناگزیر به گزیده‌ای از آن دلایل اشاره می‌کنم.

رای و نظر حقوق دانان امروز ما درباره قانون‌گذاری‌های این دوره آمیخته با پیش‌داوری است و نکته‌ای که در اغلب این سنجش‌ها دیده می‌شود، عدم آگاهی از خرد و دوراندیشی است که مشروطیت حامل آن بود و در مشروطه‌خواهان از جمله داور، فاطمی، فروغی و دیگری از این دست تبلور یافته بود. به مدد چنین خرد و بینشی بود که قانون‌های بزرگی مانند قانون مدنی، که تا به امروز همچنان معتبرند و مبنای قوانین بعدی شدند، تصویب شد و شالوده نظام حقوقی را تحکیم و تثبیت کرد^{۲۰}.

۱۸. حمید بهرامی احمدی، پیشین، ص ۳۴.

19. Amir Ghasem Amir-Soleymani, Etude Comparative sur la Formation et Les Effets des Contrat Entre Les Droits Ranien et le Droit Français, These, Universite de Paris, Librairie Arthur Rousseau, 1936, p. 26.

۲۰. برای نمونه، رک. یعقوبی، رضا، «نقش محمد مصدق در تدوین قانون مدنی ایران»، در دست انتشار. در این مقاله، نویسنده اشتباه رایجی را که در این بحث رواج پیدا کرده با اسناد و مدارکی نشان داده است. حمید بهرامی احمدی برای نخستین بار با استنادی نادرست و غیردقیق به مذاکرات مجلس شورای ملی، ادعا کرده بود که علی‌اکبر داور، وزیر وقت عدلیه، تحت تأثیر محمد مصدق از فکر واگذاری تدوین قانون مدنی به مستشاران خارجی منصرف شده و تدوین این قانون را به هیئتی از

همان‌طور که گفته شد در تدوین قانون مدنی نباید اراده و عزم سیاسی رضاخان و کارگزاران نظام قضایی جدید و در رأس ایشان علی‌اکبر داور را نادیده گرفت و با برخی بیان‌های غیردقیق خرد و اندیشه آنان را ضایع کرد. نخست آنکه داور همه تحصیلات خود را در اروپا نگذراند، بلکه او پیش از عزیمت به سوئیس مدعی‌العموم تهران بود و در دارالفنون تحصیل کرده بود. دوم، مانند دانش‌آموختگان آن دوران که در جریان تحصیل با متون اسلامی مهمی آشنا می‌شدند، داور هم در زمره هم‌نسلان خود بود و معمولاً بهره‌ای از حقوق اسلامی کمتر از همتایان امروزی‌شان نبوده است. سوم، به گواهی قانون‌هایی که در دوره داور تصویب شد، قانون‌گذاران که بر پایه میراث مشروطه قوانینی تصویب کردند، درک پیچیده‌تر و دقیق‌تری از نقش شرع در قوانین و شرایط اجرای آن داشته‌اند.

تدوین قانون مدنی حادثه‌ای تاریخی در عرصه سیاسی، اجتماعی و حقوقی ایران بود. در قلمرو سیاسی، قانون مدنی مَهر پایانی بر کاپیتولاسیون زد که ایران یک قرن زیر بار آن مقهور و مغموم بود. از این پس، دولت‌های خارجی نمی‌توانستند به ایران ایراد کنند که قوانین مدون و نوشته ندارد و بدین ترتیب اتباع خود را از حاکمیت دادگاه‌های ایران مستثنی کنند. از سوی دیگر، قانون مدنی مبنایی برای انعقاد قراردادها و بازنگری در امتیازات بود. به همین سبب، هنگام فسخ قرارداد استخراج معادن نفت جنوب (داری)، یکی از ادله دقیق و مبرم و مسلم دولت ایران مبتنی بر مواد قانون مدنی درباره فسخ قراردادها بود. در عرصه اجتماعی، قانون مدنی آغاز لحظه‌ای تاریخی و فرخنده بود. در این زمان بود که اصلاحات جدی و عمده به سوی تبدیل حقوق شرع به حقوق جدید محقق شد.^{۲۱} به تعبیر امیرسلیمانی، در عرصه حقوقی، قانون مدنی نماد ملی شدن حقوق ایران بود. کمیسیون قانون مدنی با واگذاری تدوین قانون مدنی به عدل و فاطمی می‌خواست پیوندی میان نهادها و حقوق اروپایی برقرار کند؛ چنان‌که امیرسلیمانی می‌گوید: از طریق امتزاج و اختلاط فقه شیعی و حقوق اروپایی می‌خواستیم از میانه آنها حقوق ملی را اجتهاد کنیم؛ یعنی حقوقی که در فقه شیعی و حقوق فرانسه غوطه خورده و در عین حال با نیازهای مملکت متناسب

حقوق‌دانان و فقهای ایرانی سپرده است. نویسنده مقاله، رضا یعقوبی، به‌طور مستند نادرستی این ادعا را نشان داده است. از دوست عزیزم آقای دکتر رضا یعقوبی که متن مقاله را پیش از انتشار در اختیار ما گذاشتند، سپاسگزارم.

21. Amir Ghasem Amir-Soleymani, p. 26-27.

باشد؛ بدون آنکه رونوشت طابق النعل بالنعل فقه شیعی یا ترجمه قانون مدنی فرانسه باشد.^{۲۲}
باشد.^{۲۳}

هیئت تدوین قانون مدنی کار خود را با آن بخش از مواد آغاز کرد که برای الغای کاپیتولاسیون اولویت داشت و گستره وسیعی از روابط حقوقی جامعه مانند اموال و مالکیت و اسباب تملک را شامل می‌شد. به همین دلیل بود که مبحث اشخاص را به فرصت دیگری نهادند تا مجال بیشتری برای غور و غوص در آن فراهم باشد. کمیسیون تدوین قانون مدنی سه یا چهار بار در هفته در وزارت دادگستری تشکیل می‌شد. جلسات مباحثه کمیسیون طولانی و پربار بود. امیرسلیمانی در رساله دکتری خود که در سال ۱۳۱۴ در پاریس منتشر شده است، از قول منصورالسلطنه عدل می‌نویسد: «به تعبیر منصورالسلطنه عدل کمیسیون تدوین قانون مدنی کمیسیونی خصوصی Intime بود. در ادامه این نکات او به مطلبی از قول مصطفی عدل اشاره می‌کند که فرض آتش زدن مشروح مذاکرات جلد اول قانون مدنی را تقویت می‌کند؛ به همین دلیل بود که این کمیسیون نه گزارشی از جلسات و نه پیش‌نویسی و نه مشروح مذاکراتی از خود باقی نگذاشت»^{۲۳}. این هیئت که برای به نتیجه رساندن کارش فرصت را غنیمت می‌شمرد، همه اعضا خود را در اتاقی با کتاب‌ها نیمه‌حبس کرده بودند و آنگاه که کار خود را تمام کردند، ۹۵۵ ماده از یک مجموعه قانون را روی میز گذاشتند. این، تنها سندی است که ما از مذاکرات کمیسیون تدوین قانون مدنی در دست داریم. موادی که فراهم شد در اختیار عدل و فاطمی گذاشته شد و این دو عضو کمیسیون نقش بسیار مهمی در تنظیم و تدوین قانون مدنی ایفا کردند.^{۲۴}

۲. مقدمات تدوین قانون مدنی پیش از سال ۱۳۰۴

تلاش برای تدوین قانون مدنی، با وجود در دسترس بودن شخص خبره‌ای همچون سید محمد فاطمی قمی که سال‌ها درباره مواد این قانون تأمل و توقف کرده بود، ادامه داشت و

22. Amir Ghasem Amir-Soleymani, p. 28-29.

23. Amir Ghasem Amir-Soleymani, p. 24.

24. امیر سلیمانی چنان‌که در پاورقی ص ۲۵ رساله خود گفته است: «آگاهی‌های مربوط به تهیه و تدوین قانون مدنی ایران و همچنین سوانح زندگی منصورالسلطنه عدل را از گفتگوی با او بدست آوردیم». او در ادامه همین مطلب به نقش شیخ علی‌بابا، استاد دانشکده حقوق دانشگاه تهران، در تدوین قانون مدنی اشاره کرده است.

تذکرات او نیز برای پیگیری و استفاده از مساعی و دستاوردهایش بی‌نتیجه نبود. تا اینکه در ۱۶ دی ۱۳۰۴، منصورالسلطنه عدل، وزیر عدلیه، شرحی راجع به تقدیر از زحمات و مساعی فاطمی در تهیه و تدوین قانون مدنی نوشت و ضمن تصریح به اینکه «سابقاً موادی راجعه به قانون مدنی جنابعالی تهیه و تدوین فرموده‌اید» از فاطمی خواست تا صورتی را که از این مواد قانونی تهیه کرده است به غلامحسین وثیقی بدهد تا او این مواد را استنساخ کرده، وزارت عدلیه در وقت مقتضی استفاده کند. فاطمی در پاسخ به نامه منصورالسلطنه، دستخط خود از قانون مدنی را از ابتدا تا پایان کتاب وقف به غلامحسین وثیقی داد و در همان نامه اعلام کرد که کتاب نکاح و طلاق نیز حاضر است.^{۲۵}

او در پایان همان نامه به نکته‌ای اشاره کرد که شاید برای توضیح برخی جزئیات درباره روش کارش در تهیه و تدوین قانون مدنی مفید باشد. فاطمی می‌نویسد: «... چون به تدریج داده شده است، ممکن است محتاج به مقابله و تصحیح یا قدری جرح و تعدیل باشد و موقوف به امر آن مقام است»^{۲۶}. به نظر می‌رسد برخی از این مواد را فاطمی در روزهای پیش از تحویل به غلامحسین وثیقی به صورت نهایی نوشت و فرصت کافی برای تأمل درباره روابط مواد قانون و در نظر آوردن آن در مقام یک «کل» نداشت یا اینکه حتی در نسخه‌ای که از قبل نوشته بود نیز اشکالاتی می‌دید که می‌بایست درباره آنها بیشتر اندیشه و گفتگو می‌شد تا صورتی منقح پیدا کند. حتی چنین به نظر می‌رسد که به دلیل کثرت مواد قانون مدنی و ضرورت توجه به روابط مواد و عموم و خصوص بودن احکام برخی از مواد، لازم بود تا به طور مستقل در خصوص هریک از این موارد دقت و بازبینی شود.^{۲۷} احتمالاً برخی از

۲۵. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، صص ۱۰۵-۱۰۶.

۲۶. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، ص ۱۰۷. مال جامع علوم انسانی

۲۷. با همه کوششی که فاطمی و همکارانش کردند و نتیجه کار هر قدر هم که درخشان بود، اما خالی از اشکال نبود. محمدجعفر جعفری لنگرودی، استاد حقوق مدنی دانشگاه تهران، می‌نویسد: نویسنده قانون مدنی در مورد تنظیم ابواب و فصول و مباحث و قسمت‌ها در هر مورد که از کد ناپلئون پیروی کرده است کاری قابل ملاحظه کرده ولی در هر مورد که از خودش چیزی ساخته است به کلی نظام منطقی امر تدوین قوانین را نادیده گرفته است. مثلاً مرسوم است که کلیات هر مبحث را در آغاز مبحث می‌نویسند، ولی او کلیات اختیارات را در آخر مبحث اختیارات نوشته است. در باب شرکت به جای اینکه مواد را به عقد شرکت مدنی اختصاص بدهد، مباحث اموال مشاع، مثلاً در ترکه میت را به تبع گذشتگان، با عقد شرکت مخلوط کرده است و چون از قداما تعریف عقد شرکت مدنی را در دست نداشت، او هم تعریفی از عقد شرکت مدنی نداده است (محمدجعفر، جعفری لنگرودی، مجموعه محشی قانونی مدنی (علمی، تطبیقی، تاریخی) (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۷۹) ص ۶). همچنین با اینکه تنها سه قسم از اختیارات مختص بیع است (ماده ۴۵۶ ق.م. و هفت قسم دیگر اختصاص به بیع ندارد و شامل حال همه عقود لازم است،

اشکالاتی که در صورت نهایی قانون مدنی باقی مانده و بعدها برخی از استادان حقوق مدنی مانند جعفری لنگرودی درباره آن نکاتی گفته‌اند از همین جا ناشی شده است و احتمالاً اگر فرصت تدقیق بیشتری می‌بود فاطمی می‌توانست برخی از این اشکالات را مرتفع کند.

سید عبدالله انوار که در سال ۱۳۲۰ دانشجوی دانشکده حقوق و در درس‌های احمد متین‌دفتری و سید حسن امامی حاضر بود، خاطره‌ای از استادان خود و درباره فاطمی نقل کرده که از منظر بحث ما شایان توجه است و درک فاطمی را به‌عنوان یک قانون‌نویس بزرگ نشان می‌دهد. فاطمی در اداره‌ای ریاست داشت که متین‌دفتری و امامی جوان از کارکنان آن بودند. فاطمی از همکاران جوان خود خواست تا تعدادی از مواد قانون مدنی فرانسه را ترجمه کنند. پس از انجام این کار و ارسال آن برای فاطمی، چند روز بعد او متن ترجمه را به همکاران جانش باز می‌گرداند و در زیر ترجمه دو ماده می‌نویسد: «غلط است». همکاران جوان در کمال تعجب تعدادی دیگر از اهل فن را گرد هم می‌آورند و ترجمه‌ها را بازبینی می‌کنند و از تشخیص درست فاطمی که فرانسه نمی‌دانست، در شگفت می‌شوند. پس از اصلاح ترجمه‌ها و بازگرداندن آن از او وقتی می‌خواهند تا توضیح دهد که چگونه بدون چیرگی به زبان مبدأ توانسته است این اشتباه را تشخیص دهد. فاطمی در پاسخ این پرسش گفته بود: «آن کسی که مواد قبلی را نوشته نمی‌تواند این دو ماده را بنویسد. از مواد قبلی چنین موادی نتیجه نمی‌شود. در قانون باید به کل نگاه کرد». امامی که در این هنگام استاد حقوق ثبت در دانشکده بود، جمله اخیر فاطمی را دائماً در جریان درس، به تأکید تکرار می‌کرد و شم حقوقی را منوط به پرورش چنین توانایی‌هایی می‌دانست.^{۲۸}

سید نصرالله تقوی، عضو هیئت تدوین‌کنندگان قانون مدنی، درباره تلاش‌های فاطمی

اما با وجود این، نویسنده قانون مدنی مواد اختیارات را در باب بیع تنظیم و مدون کرده، درحالی که باب اول قسمت دوم «در عقود و تعهدات به‌طور کلی» یعنی در کلیات عقود است. پس چرا اختیارات را ذیل کلیات نیاورده است؟ پاسخ در ترتیب و نظم مکاسب شیخ انصاری است. شیخ اختیارات را مشروحاً در پایان بیع نوشته و نویسنده قانون مدنی هم از همین نظم پیروی کرده است (محمدجعفر، جعفری لنگرودی، المدونه، تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۸۷)، ص ۱۰. این بی‌ترتیبی شاید در کتابی علمی مانند مکاسب کمتر به چشم بیاید، اما در مواد قانونی که کوتاه و موجزند و همچنین به ترتیب و درپی هم می‌آیند و ارتباط مواد باید منطقی و منظم باشد، چشمگیر است.

۲۸. مصاحبه با استاد سید عبدالله انوار درباره سید محمد فاطمی قمی (نویسنده قانون مدنی)، در یادنامه سید محمد فاطمی قمی، به‌کوشش سید ناصر سلطانی و رحیم پیلوار، (تهران: سهامی انتشار، چ ۱، ۱۳۹۹)، ص ۵۹۱.

در تدوین این قانون، پیش از آنکه وزارت دادگستری در فکر چنین کاری باشد، می‌نویسد: «قبل از آنکه وزارت دادگستری به فکر تنظیم لایحه قانون مدنی برآید، مرحوم فاطمی به سبک قوانین اروپا موادی تهیه کرده بود و چون کمیسیون قانون مدنی در وزارت دادگستری تشکیل شد عمده کارش بحث در موادی بود که ایشان تهیه کرده بودند و در جریان کار کمیسیون عمده زحمت انشاء و رعایت نظرهای مهم بر عهده ایشان قرار گرفت»^{۲۹}.

۳. تقاضای قدردانی رئیس‌الوزرا از فاطمی

فروغی در تاریخ چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵، یعنی دو سال پیش از تصویب جلد اول قانون مدنی، به‌عنوان رئیس‌الوزرا، فرمان اعطای عسای مرصعی را به سید محمد فاطمی، نویسنده قانون مدنی، از شاه تقاضا می‌کند. توجه به مفاد و مضمون عبارات این فرمان و همچنین زمانی که فروغی درخواست ارج‌گذاری و قدردانی از نویسنده قانون مدنی می‌کند نشان می‌دهد که او درک پیچیده‌ای از شرایط توفیق تدوین قوانین و از مواد و مصالحی که قانون باید بر پایه و شالوده آنها تهیه شود داشته است. فروغی می‌نویسد: «از آنجایی که استحکام مبانی قضاء و بسط تأمینات قضایی، همواره مورد توجهات مخصوص اعلی‌حضرت ... بوده، و دستخط مبارک هم، امر اُکید به تسریع و وضع قوانین لازمه، خاصه قوانین مدنی فرموده‌اند، و نظر به اینکه پیشرفت این مرام، مربوط به تشویق اشخاص فاضل و دانشمند و کسانی است که می‌توانند از عهده این امر مهم برآیند، مناسب آمد، خاطر مهر مظاهر ملوکانه را به سوابق زحمات گرانبهایی که جناب مستطاب عمده الفضلاء و الفقها آقا میرزا سید محمد قمی در این راه متحمل شده و خدمتی که به دیوان قوانین مملکت کرده و می‌کند، متذکر سازد و معزّی‌الیه مجموعه‌ای مشتمل بر ۱۴۰۰ ماده ... راجع به قانون مدنی ترتیب داده‌اند که الحق سزاوار تحسین و تقدیر ذات اقدس شهریاری است ... تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سال‌ها وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده، در اینجا هم اگرچه احکام شرع انور و تحقیقات فقها و علما، اساس آن را محکم و حتی جزییات را روشن کرده است، لیکن تفرّس و تتبع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آن‌ها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقا میرزا سیدمحمد

۲۹. سید نصرالله تقوی، پیشین، ص ۵.

به‌خوبی از عهده برآمده‌اند...»^{۳۰}.

از متن تقاضای فروغی به شاه نکاتی به‌دست می‌آید: نخست، «امر اُکید به تسریع وضع قوانین لازمه» که یکی از مهم‌ترین ارکان توفیق تدوین قوانین بود و اراده سیاسی مصممی در پشت و در پی این کار بود که در مجموعه اقدامات و اصلاحات دولت نقش مهمی برای وضع قوانین می‌شناخت. این «امر اُکید به تسریع» خاصه شامل «قوانین مدنی» بود و این اصرار بر تقدّم قانون مدنی به دلیل محوریت و اهمیت این قانون در استقرار نظام حقوقی بوده است. قانون مدنی به سبب شمول موضوعی که داشت تصویب آن میزان بسیاری از روابط حقوقی و دعاوی را سامان می‌داد. دوم، در تدوین قوانین رکن مهم دیگری وجود داشت که بدون آن چنین کار بزرگی به‌ثمر نمی‌رسید و فروغی به‌عنوان یکی از کارگزاران و دولتمردان عمیقاً از آن آگاه بود. به همین دلیل، در نامه تقاضای تقدیر از فاطمی، به شاه نوشته بود که پیشرفت این مرام، با «تشویق اشخاص فاضل دانشمند» و کسانی ممکن است که «می‌توانند از عهده این امر مهم برآیند». فروغی به دلیل سابقه‌ای که از ایام جوانی در مجلس شورای ملی داشت، از نزدیک با دشواری‌های تدوین قوانین آگاه بود و به‌خوبی می‌دانست که فاطمی چه «زحمات گرانبهایی» در تدوین دیوان قوانین کشیده است. اصولاً یکی از درس‌های موفق و مهم تدوین قوانین در جهان این بود که کار تدوین به متخصصانی سپرده می‌شد که بر موضوع بحث مسلط بودند^{۳۱}.

افزون بر این، فروغی در این فرمان ضمن یادآوری فقاہت فاطمی قمی تصریح می‌کند که تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله «کارهای مشکل» است که «اگرچه احکام شرع انور و

۳۰. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، صص ۱۰۰-۱۰۱. در روزنامه ایران تعداد مواد قانون مدنی ۱۴۶۰ ماده گفته شده است: «نظر به زحماتی که آقا سید محمد قمی عضو دیوان عالی تمیز در تهیه و تدوین ۱۴۶۰ ماده قانون مدنی به‌عمل آورده بودند بر حسب پیشنهاد مقام ریاست وزراء، یک قبضه عصای مرصع از طرف ملوکانه به‌ایشان اعطاء شده است». روزنامه یومیه ایران، ش ۲۰۸۹، سال دهم، یکشنبه دوازدهم شوال المکرم ۱۳۴۴ مطابق با ۴ اردیبهشت ۱۳۰۵.

۳۱. بیشتر اصلاحات معاصر در مجموعه قوانین و مقررات مدنی فرانسه درباره خانواده را شخص ژان کربونیه، به‌تنهایی انجام داده است. این روش کارآمد و مفید برای تدوین قوانین در کشورهای دیگر هم پیگیری شده است. در مصر سنهوری، در سوئیس هوبر، در هلند می‌جزز و در شیلی آندرس بللو، به‌تنهایی مسئولیت تدوین مجموعه‌ای را بر دوش داشته‌اند. در سال ۱۸۲۱ از ادوارد لیونینگستون خواسته شد طرح قانون تجاری و آیین دادرسی لوئیزیانا را تهیه کند. دادلی فیلد از سال ۱۸۴۸ تا ۱۸۸۲ قانون آیین دادرسی مدنی و کیفری ایالت نیویورک را تدوین کرد. رک. سید ناصر سلطانی، «علل نافرجامی تدوین قوانین در ایران»، پژوهش حقوق عمومی، ش ۴۵ (۱۳۹۳)، ص ۱۶۰.

تحقیقات فقها و علما، اساس آن را محکم و حتی جزییات را روشن کرده است، لیکن تفرّس و تنبّع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آن‌ها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقای آقا میرزا سید محمد به‌خوبی از عهده برآمده‌اند»^{۳۲}. در این فقره فروغی به‌درستی بر مواد و مصالح قانون در ایران که می‌بایست مبتنی بر درکی از شریعت باشد توجه می‌کند، اما از سوی دیگر، تنظیم و تدوین قوانین بر مبنای مواد شرعی «امر بسیار صعب و مشکلی» است که کسی مانند فاطمی قمی که سال‌ها این مواد را مطالعه و سپس اعمال و اجرا کرده و بر جزئیات و اشکالات آن آگاهی یافته امکان‌پذیر بوده است؛ وگرنه فقیه‌هایی که از مشکلات عملی دعاوی و اجرای احکام قضایی اطلاع ندارد و سال‌ها در مسائل قضایی تجربه‌اندوزی نکرده و این احکام را به محک اجرا نزده باشد، نمی‌تواند از میان مواد و مصالح فقه دست به‌انتخاب بزند و راه‌حل و تدابیری عملی و شدنی از میان انبوه مواد فقهی انتخاب کند و فاطمی قمی، با تکیه بر چنین تجربه و خبرگی، این شایستگی را داشت تا با «تفرّس و تنبّع در گفته‌های سابقین و تنظیم و تدوین آنها» مواد قانونی را بنویسد. بنابراین «تهیه و تدوین قانون مدنی» در صلاحیت کسی مانند فاطمی قمی بود که به تعبیر فروغی «فاضل و دانشمند» و به تعبیر جعفری لنگرودی «عالم زمان» و «مردی دانا در فقه» بود^{۳۳}.

فروغی از نسل دولتمردانی است که در ادب فارسی چیره‌دست بود و از همین رو، باریک و دقیق می‌نوشت و به مدد چنین توانایی در گزارش‌های خود دقایقی را می‌گنجاند. نکته دیگری که از نامه فروغی به‌دست می‌آید این است که درباره فاطمی گفته است: «خدمتی که به دیوان قوانین مملکت کرده و می‌کند»؛ دو فعلی که فروغی در اینجا در صورت ماضی و مضارع استمراری وارد کرده گویای واقع‌های است و با دقتی که از فروغی و مراقبتی که از او در نوشتن فارسی می‌شناسیم، می‌دانیم که او دو فعل را در این دو صورت بنا بر دلیلی وارد کرده و آن، این است که سید محمد فاطمی همان‌طور که پیش‌تر خواندیم، تدوین قانون مدنی را سال‌ها پیش از تصویب نهایی جلد اول آغاز کرده و در هنگام نوشته شدن این نامه بخش مهمی از آن به نتیجه رسیده بود «خدمتی که ... کرده» و ادامه کار نیز در دست انجام

۳۲. سید محمد فاطمی قمی، پیشین، صص ۱۰۰-۱۰۱.

۳۳. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مجموعه محشی قانونی مدنی (علمی، تطبیقی، تاریخی) (تهران: گنج دانش، ج ۱، ۱۳۷۹)، ص ۵.

بود «خدمتی که ... می‌کند»؛ فروغی با به‌ثمر رسیدن این کوشش‌ها بسیار امیدوار شده بود که اگر فاطمی اثری بر کوشش‌ها و مجاهدت‌های خود ببیند می‌تواند نیروی خود را برای ادامهٔ راه به‌کار گیرد و از همین رو با «تشویق اشخاص فاضل دانشمند» می‌کوشید تا شاخهٔ امیدی در دل فاطمی بکارد که خدمات بزرگ او را شاه دیده و از آن حمایت کرده است. پیش از این، هیچ‌گاه چنین حمایتی از تدوین قانون نشده بود و چنین واکنشی در چنین سطحی می‌توانست نور امیدی در دل فاطمی بتابد تا با قوت قلب این کار را ادامه دهد و فرو نگذارد. به‌نظر می‌رسد او به‌عمد و نه به‌صورت پیشامد «تفرّس» را پیش از «تتبّع» آورده و خواسته اندیشه و شناخت خود را از تدوین قوانین نشان دهد که در قانون‌نویسی فراست و هوشیاری - از حیث رتبی و نه ترتیب زمانی - مقدم بر تحقیق و پژوهش است. «تفرّس» مذاقه‌ای عمیق در موضوعی را می‌رساند به‌طوری که برای فهمیدن آن باید در زوایا و خیابای آن خیره شد و دربارهٔ موضوعاتی به‌کار می‌رود که نمی‌توان به‌سادگی آن را شناخت، بلکه برای فهم آن باید به زیرکی و از روی علامات و آثار آن را درک کرد. به این ترتیب، چنین گزینش کلماتی از سوی فروغی در حق فاطمی به این سبب بود که او «به نظر تفرّس از احوال باطن» مسائل قانون مدنی و آثار و نتایجی که بر آن مترتب می‌شد تفحص می‌کرد و با مراقبتی کل‌نگر مواد قانون را فراهم می‌آورد.^{۳۴}

متن فرمانی که فروغی تهیه کرده، از جهات مختلفی قابل توجه است. دقت در عبارات فروغی نشان می‌دهد که او سخت به تدوین قوانین فکر می‌کرد و دربارهٔ امکان آن اندیشه‌هایی داشته و دربارهٔ زوایای کار رایزنی می‌کرد و حتی شاه را به پشتیبانی برمی‌انگیخت. فروغی آگاه است که فاطمی قمی با تدوین مواد قانون مدنی کار بزرگی کرده و این کار سترگ از عهدهٔ هر حقوق‌دانی بر نمی‌آید و از این جهت، «چنین اشخاص فاضل و دانشمندی» شایستهٔ بزرگداشت هستند. فروغی پایه و مقدار کوشش فاطمی را می‌شناخت و این آگاهی را در عبارات خود نشان می‌دهد و چنان کلمات را در بیان نظرش استخدام کرده که گویی از دشواری‌های نوع چنین کوشش‌های بنیادگذاری در جهان آگاه است و می‌داند که چنین تلاش‌هایی در برخی کشورهای اروپایی به شکست انجامیده و لذا چنین توفیقی در

۳۴. سندبادنامه، ص ۱۸۹، به نقل از لغت‌نامهٔ دهخدا.

ایران چشمگیر و شایسته ارج‌گذاری است. فروغی از این جهت در متن فرمان نوشته بود «تهیه و تدوین قانون مدنی از جمله کارهای مشکلی است که در ممالک اروپا سال‌هاست وقت و زحمت دانشمندان معروف را صرف خود نموده» یا در پایان فرمان می‌نویسد: «تنظیم و تدوین آن‌ها هم امر بسیار صعب و مشکلی بوده که آقا میرزا سید محمد به‌خوبی از عهده برآمده‌اند».

فروغی که خود گوهرشناس بود و بر همین پایه توانسته بود دُرّ نایابی مانند فاطمی را بشناسد و چنین کلماتی را در اعزاز و اکرام او برای شاه بنویسد، البته خود در زمره «قانون‌گذاران بزرگ» بود. خرد و میانه‌روی فروغی و شناختی که از مردم و جامعه ایران یافته بود راهنما و راهبر او در وضع قوانین شده بود. فروغی با بنیاد یافتن پارلمان در ایران وارد دستگاه قانون‌گذاری شده، پس از سال‌ها مداومت و تأمل در این کار خیره و زبردست شده بود. برخی از معاصران فروغی گفته‌اند علت انتقال فروغی به وزارت عدلیه به‌واسطه توصیه آدلف پرنی، مستشار فرانسوی در خدمت وزارت عدلیه بوده، که تحت تأثیر اطلاعات حقوقی فروغی و انصاف او قرار گرفته بود.^{۳۵}

به‌نظر می‌رسد فروغی در استخدام این عبارات در متن فرمان به تجربه قانون مجازات عرفی هم نظر داشت و در آنجا دیده بود که تلاش‌های نصرت‌الدوله فیروز در پیشنهاد قانون جزای عرفی و سپس تدوین قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ با مخالفت‌های بسیاری از سوی اهل شریعت مواجه شد. به تعبیر احمد متین‌دفتری: «اگر قانون مجازات عمومی ما را کسی به فرانسه ترجمه کند می‌بیند اغلب مواد آن عیناً مطابق می‌شود با کود ناپلئون که قانون مجازات فرانسه است»^{۳۶}. اما در مقایسه با قانون مدنی که عمدتاً مبتنی بر فقه بود، قانون مجازات عمومی اساساً ابتدایی بر فقه و سنت نداشت و به‌همین جهت راه‌حلی می‌جستند تا به نحوی با اصل دوم متمم قانون اساسی مخالفتی وجود نداشته باشد. ماده اول قانون مجازات عمومی به‌همین منظور تنظیم شد: «مجازات‌های مصرحه در این قانون از نقطه‌نظر

۳۵. ابراهیم خواجه‌نوری، بازیگران عصر طلایی، (تهران: جاویدان، چ ۱، ۱۳۹۴)، صص ۱۴۷-۱۴۸؛ به نقل از واردی، احمد، زندگی و زمانه محمدعلی فروغی، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، (تهران: نامک، چ ۲، ۱۳۹۴)، ص ۷۰.

۳۶. متین دفتری، سیر قانونگذاری در ایران، (تهران: انتشارات باشگاه مهرگان، چ ۱، ۱۳۲۷)، ص ۲۴. متین دفتری، احمد، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، (تهران: چاپخانه دانشگاه تهران، چ ۱، ۱۳۲۷)، ص ۶۱.

حفظ انتظامات مملکتی مقرر و در محاکم عدلیه مجری خواهد بود و جرم‌هایی که موافق موازین اسلامی تعقیب و کشف شود بر طبق حدود و تعزیرات مقرر در شرع مجازات می‌شوند»^{۳۷}.

۴. روش کل‌نگر فاطمی در تدوین قانون مدنی

تجربه قضایی فاطمی در تهیه و تنظیم مواد قانون مدنی پیشوا و راهبر او بوده است. او به این نکته در خاطراتش اشاراتی کرده است. همان‌طور که پیش‌تر دیدیم، فاطمی پس از تدوین بخش‌هایی از قانون مدنی و خصوصاً بخش مربوط به اموال، با نظر به تجربه‌ای که از دعاوی رایج در دادگاه‌ها داشت و سرگردانی و تشتتی که در آرای این حوزه بود، به وزاری عدلیه یادآوری می‌کرد که «این قانون می‌تواند احتیاجات عدلیه را رفع کند» و به این ترتیب، از آن‌ها می‌خواست تا هرچه زودتر این قانون را به جریان بیندازند.

سید نصرالله تقوی، یکی از اعضای هیئت تدوین قانون مدنی، به‌نکته مهمی درباره مقدمات و لوازمی که اثر فاطمی بر آن استوار بود اشاره کرده است. فاطمی توانسته بود به مدد چنین نگاه جامعی به چنان موفقیتی دست یابد: «فاطمی به معلومات معموله قدیمی اکتفا نکرده بود از ترجمه‌های کتب مستشرقین و دانشمندان اروپا هرچه در دسترس می‌یافت از عربی و فارسی مطالعه می‌کرد»^{۳۸}. چنان‌که سید نصرالله تقوی توضیح می‌دهد فاطمی برای به‌ثمر رسیدن قانون مدنی «رنج بسیار تحمل کرد و عمر گرانبه‌ای صرف نمود»^{۳۹}. با نگاه به توضیحات فروغی و تقوی چنین به‌نظر می‌رسد که فاطمی به قانون مدنی همچون اثری می‌نگریست که می‌بایست آن را به سامان برساند و در این راه پس از پدیدار شدن نور امید که با حمایت و درایت فروغی پیدا شد، او بیش از پیش بر طرح قانون مدنی تمرکز و تأمل کرد تا آن را به نتیجه برساند.

در جریان تهیه و تدوین قانون مدنی «مشکلات بسیار پیش آمد و قسمت‌هایی از آن مورد کشمکش واقع شد، مخصوصاً در قسمت ازدواج و طلاق هیجانی در میان علماء قم

۳۷. مجموعه قوانین و مقررات سال‌های ۱۳۰۰-۱۳۱۲، (تهران: روزنامه رسمی، چ ۱، ۱۳۸۸)، ص ۱۵۴.

۳۸. سید نصرالله تقوی، پیشین، ص ۴.

۳۹. همان، ص ۶.

حادث شد که خوف آن بود فتنه مهمی برپا شود و اتفاقات ناگوار رخ دهد و ضرورت پیدا کرد که در آن موقع این بنده و مرحوم فاطمی دوبار به قم مسافرت کردیم و با شیخ عبدالکریم حائری صحبت کردیم و مسائلی را که مورد مخالفت آن مرحوم بود بوسیله تبادل نظرهای طولانی و مباحثات بسیار حل کردیم و در نتیجه با اصلاحاتی ایشان را متقاعد ساختیم و از این گونه مشکلات بسیار پیش می‌آمد که مرحوم فاطمی برای رفع آن‌ها دامن همت به کمر می‌زد تا حق را چنانکه می‌بایست با مصلحت توأم می‌کرد و بر پایه استوار قرار می‌داد»^{۴۰}.

در توضیحات اخیر سید نصرالله تقوی، یکی دیگر از ظرایف و دقایق روش‌شناسی قانون‌نویسی نهفته است که نویسندگان قانون مدنی به یاری چنین تدبیر و حزمی توانسته‌اند چنان یادگار دورانی به‌جا بگذارند. فاطمی در برابر مشکلاتی که در راه قانون مدنی پیش می‌آمد و چنان که تقوی توضیح داده است «این‌گونه مشکلات» در نسبت قانون و شرع مطرح می‌شد و در چنین مواقعی فاطمی عزم و اراده خود را به‌کار می‌بست «تا حق را با مصلحت توأم» کند. فاطمی دریافته بود که قانون توأم شدن حق و مصلحت است و قانون‌گذار بزرگی مانند فاطمی می‌کوشید تا «چنان‌که می‌بایست» این دو عنصر قانون را با هم هم‌نشین کند. از توضیح تقوی چنین برمی‌آید که نویسندگان قانون مدنی حق و مصلحت را در نسبت با قانون مانند «بچه هم‌شکم» و «همزاد» می‌دانستند و از این رو از «توأم کردن» آن دو سخن گفته‌اند.

حاکمان شرع و قضات بسیاری در ایران همکار فاطمی قمی بوده‌اند و مراتب فقهی برجسته‌ای نیز داشته‌اند، اما ذوق سلیم و توانایی قانون‌نویسی همچون فاطمی در ایشان نبود و فاطمی در میان ایشان مجتهد منفرد بود. فروغی با آگاهی از چنین توانایی و صلاحیتی در فاطمی، محور و قطب تدوین این قانون مادر، از او حمایت کرد و سپس با پشتیبانی‌های دائمی از این قاضی و قانون‌گذار نامدار تجلیل نمود. چنان‌که نصرالله تقوی درباره نقش فاطمی در تدوین قانون مدنی گفته است: «این قانون مهم در حقیقت اثر زحمت و استقامت و نتیجه معلومات سالهای متمادی است که فاطمی در آن به‌کار برده و بدین گونه موادی برای عدلیه جمع‌آوری کرده که در واقع اساس عدلیه را در محاکمات مدنی بر پایه استوار

قرار داده»^{۴۱} است.

درباره روش فاطمی در تدوین قانون مدنی می‌بایست بحث مستقلی از سوی اهل فن طرح شود. اما همان‌طور که گفته شد، فاطمی در قانون‌نویسی، الگوها و نمونه‌هایی نیز در پیش چشم داشته و از آن‌ها بهره برده است. حتی برخی از استادان حقوق مدنی گفته‌اند: نویسنده قانون مدنی که تقلید عامیانه از قانون مدنی فرانسه کرده است قصد تنظیم مصطلح دو قرن اخیر را داشته و از حق نباید گذشت که با وارد کردن فکر تنظیم به این علم، در زبان فارسی، خدمتی قابل ملاحظه کرده است.^{۴۲} مقصود جعفری لنگرودی از «تنظیم» کدیفیکاسیون یا تدوین قوانین است. هنرمندی فاطمی قمی از جمله در همین جا بود که مواد قانون مدنی را در چنین ساختاری مرتب و تنظیم کرده و آن را به‌عنوان یک کل واحد گرد آورده است که در نسبت با یکدیگر قرار دارند.

فاطمی علاوه بر تهیه مواد و مصالح اولیه قانون مدنی، همچنین در هنگام تدوین و تبویب نهایی متن نیز نقش درجه اول داشته است. در کمیسیون اول تدوین قانون مدنی (مواد ۱ تا ۹۵۵) همه بحث‌ها میان اعضا انجام می‌شد و «نتیجه‌گیری‌ها نوشته می‌شد و امتزاج و تلفیق آراء و یادداشت‌ها و نگارش مواد قانون مدنی توسط یک نفر ساخته و پرداخته می‌شد. این وظیفه مهم که اصلی‌ترین کار تهیه قانون است» برعهده فاطمی گذاشته شد.^{۴۳}

نویسنده قانون مدنی ایران با تسلط و چیرگی که بر مواد و مصالح قانون مدنی داشت و درکی که از این قانون به‌عنوان یک «کل» و یک دستگاه یافته بود، آن را همچون کلی می‌دید که می‌بایست همه اجزا در آن با هم هماهنگ باشند، به‌طوری که نسبتی سازوار میان مواد فصول مختلف این قانون با هم وجود داشته باشد که همدیگر را تکمیل و متمیم

۴۱. سید نصرالله تقوی، پیشین، ص ۶.

۴۲. محمدجعفر جعفری لنگرودی، المدونه، (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۸۷)، ص ۱۰. با وجود تمجیداتی فراوان جعفری لنگرودی از نویسنده قانون مدنی، در مواردی نیز از کار او انتقاد کرده است: «با این گزارش، گذشته از بیان خطای فاحش در تنظیم مواد قانون مدنی ایران، خواستم اذهان آیندگان را متوجه مقام خطیر تنظیم‌کننده مواد کنم. برای تنظیم مواد هم یک نوع اجتهاد ضرورت دارد که از هر کسی ساخته نیست چنانکه نویسنده قانون مدنی ایران اصلاً به فکر این اجتهاد نبود. ندیدم شارحی از شارحان قانون مدنی ایران، به‌عمل نویسنده آن قانون اعتراض کرده باشد». همان، ص ۱۱.

۴۳. عباس مبارکیان، پیشین، ص ۴۹۶.

کند؛ به گونه‌ای که با نظر در ماده‌ای بتوان پیش‌بینی کرد که در خصوص موضوعی مرتبط منطقاً کدام نظر را خواهد پذیرفت و از آن مقدمات چه نتایجی می‌تواند به دست آید. نویسنده قانون مدنی با نظر به چنین درکی از قانون مدنی و اجزای آن توانسته است چنین کل یکپارچه‌ای را تدارک نماید.

چیرگی و تسلط نویسنده قانون مدنی بر مواد این قانون به عنوان یک کل تا بدان پایه بود که حتی در مواردی برخی از مواد قانون مدنی را - که از متون قانونی خارجی ترجمه شده بود- با کل دستگاه قانون مدنی در مقام «یک کل» تطبیق داده، می‌سنجید و مواردی از این اقتباس‌ها را که با این مجموعه به عنوان «یک کل» هماهنگ نبود در آنها دخل و تصرف می‌کرد تا به آن حد که با «کل» سازگار و متحد شوند. نویسنده قانون مدنی این اصل را به عنوان یک اصل هادی و راهنما پیش چشم داشت و به آن تأکید می‌کرد که «در قانون باید به کل نگاه کرد»^{۴۴} و قانون یک کل است. این اجتهاد و هماهنگی تا به آن پایه بود که نویسنده قانون مدنی، چنان که محققان حقوق مدنی گفته‌اند: حتی در مواد مقتبس از قانون مدنی فرانسه «تصرفات بنیادین» کرده بود، به گونه‌ای که «تفاوت بنیادین» بین دو نظام را نشان می‌دهد.^{۴۵}

نویسنده قانون مدنی چنان که پیش از این نیز در آثار نویسندگان کتاب‌های حقوق مدنی به آن تصریح شده است «به یک نظام حقوقی منسجم» می‌اندیشید که «اجزاء آن با یکدیگر سازگاری» داشته باشند. او اگرچه از آبشخورهای مختلف برای پاسخ به نیازهای حقوقی زمان بهره برده، اما یک «نظام معیار» داشته است. سید محمد فاطمی، حتی در مواردی که همه مواد و مصالح کار او مبتنی بر فقه بوده، از «جایگزینی قول غیر مشهور در فقه به جای قول مشهور» در پاره‌ای از موارد تردید نکرده^{۴۶} تا هرچه بیشتر این انسجام و یکپارچگی را تضمین کند و قانون مدنی را در مقام یک کل به هم پیوسته بنا کند. چنین به نظر می‌رسد که فاطمی از اهمیت چنین دریافتی از یک مجموعه قوانین آگاهی داشته و

۴۴. مصاحبه سید عبدالله انوار، پیشین، ص ۵۹۱.

۴۵. مهدی الشریف، «بازخوانی برخی تصرفات بنیادین در مواد مقتبس از قانون مدنی فرانسه»، در: بر منهج عدل، مقالات اهدا شده به استاد ناصر کاتوزیان، به سعی حسن جعفری‌تبار، ج ۲، ۱۳۹۵، صص ۵۲۹-۵۴۶.

۴۶. همان، ص ۵۴۶.

به‌خوبی می‌دانسته که بقا و دوام یک مجموعه وابسته به چنین پیوستگی و اتحادی است.

با نظر به چنین درکی از قانون مدنی نزد نویسندگان، گفته می‌شود «حفظ مقررات فراوان عقود معین در عین پذیرش قواعد عمومی حاکم بر نظام حقوقی دیگر که احکام عقود معین آن با حقوق ایران تفاوت بسیار دارد، نامعقول و ناممکن است»^{۴۷}. درک از قانون مدنی به‌عنوان یک کل منسجم و همساز پیشوای نویسندگان آن بوده که او نه‌تنها به قانون مدنی چنین نظری داشته، بلکه به‌عنوان یک حقوق‌دان بزرگ به هر قانونی چنین نگاهی داشته است و معتقد بود که «در قانون باید به کل نگاه کرد» و از این رو هر قانونی را در مقام کل واحدی می‌دید که الزاماً می‌بایست اجزای آن با هم سازگار و متحد باشند و همچنین در ادامه نیز سازگار و هماهنگ تفسیر شوند. تفسیر کل‌نگر هر مجموعه قانونی ضامن دوام و ترقی آن است. بدون درکی کل‌نگر نظام حقوقی در سراسر سقوت خواهد بود؛ درحالی که تفسیر و شرح متحد قوانین، اجزا و ارکان آن را بیش از پیش درهم خواهد تنید و از آن کلیت و سازه‌ای یکپارچه و پیوسته عرضه خواهد کرد که به‌سادگی نمی‌توان در آن رخنه کرد، وظیفه حقوق‌دانان و دانشکده‌های حقوقی، دفاع از چنین دژ مفهومی است. توصیه سید محمد فاطمی قمی به سید حسن امامی و احمد متین‌دفتری از این حیث درس نظری خطیری به نظام حقوقی ایران بوده است که نشان می‌دهد قانون‌گذاران بزرگ چه درکی از قانون به‌عنوان یک کل داشته‌اند. چنین درس تاریخی نه‌فقط در تدوین و تفسیر قانون مدنی، بلکه به‌عنوان یک اصل عمومی برای همه قوانین است؛ چنان‌که رونالد دورکین از آن به Law as Integrity تعبیر کرده^{۴۸} است که می‌بایست پیش چشم‌ها باشد. اصولاً چنین درکی از قانون می‌تواند از یک سو اجرای قانون و از سوی دیگر بقای آن را تضمین کند و نیز اثر مهمی در فراهم آوردن شرایط اعمال قانون داشته باشد.

بنابراین در مقام تفسیر قانون مدنی و هر قانون دیگری و حتی در تفسیر مواد برگرفته از حقوق خارجی، اگر آن ماده شباهت ظاهری فراوانی با متن بیگانه داشته باشد نباید جانب احتیاط را فرونهاد و باید با درنظر گرفتن نظام حاکم بر کل، ماده موضوع بحث را به‌گونه‌ای

۴۷. همان. نویسنده قانون مدنی ایران بخش عقود معین را بدون کم و کاست از فقه اقتباس کرده است (همان).

48. Ronald Dworkin, Law's Empire, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1986, pp. 176-276.

تفسیر کرد که نتیجه و لوازم آن با سایر اجزای نظام حقوقی سازگار بوده، رخنه و گزندی در «کاخ نظام حقوقی ملی» نیفکند^{۴۹}؛ و این نکات با تأمل در روش فاطمی به دست می‌آید که در تدوین مواد قانون مدنی به چنین سطحی از سازگاری و هماهنگی نظر داشته است.

ناصر کاتوزیان به عنوان تالی‌تو سید محمد فاطمی قمی، به این وجوه از مجموعه قوانین اشاره‌های نغز و بدیعی کرده که نشانه‌های تأمل تام و توقف تمام او در قانون مدنی و در نظام حقوقی به عنوان یک «کاخ» است و تنها حقوق‌دانی که در مقام معمار بر منطق چنین بنایی دست یافته است، می‌تواند از چنان منظری چنین زوایایی را تماشا کند و درباره آن توضیح بدهد. از این حیث به نظر می‌رسد این خرد تاریخی حقوقی که ریشه‌هایی در سنت حقوقی و فقهی ایران دارد از نسل فاطمی به نسل کاتوزیان منتقل شده و او نیز به نسل بعدی این خرد را انتقال داده است. اگرچه این نظرگاه بلند در همه موارد عمل نکرده و خاصه در شاخه‌های دیگر حقوق به نیکی فهم و پیروی نشده است، اما حقوق مدنی که از این حیث مواد و مقدمات بیشتری در دست دارد می‌بایست این درس نظری و تاریخی را به عنوان یک اصل برای کلیت نظام حقوقی در ایران تدوین کند.

کاتوزیان در کتاب «قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی» ارتباط مواد قانون مدنی را «به گونه‌اندام‌های یک پیکر» توصیف می‌کند که «هر قاعده سایه بر سر دیگری دارد و روح این ترتیب و ارتباط راهنمای تفسیر هر یک از قواعد جزئی است». در این توضیحات کاتوزیان به عنوان شارح و مفسر قانون مدنی، به وضوح درکی از یک کل دیده می‌شود که توضیح سخن نویسنده قانون مدنی است؛ او نیز مانند فاطمی قانون مدنی را «یک کل» می‌دیده و در ادامه همان عبارات نوشته است: «به بیان دیگر، هر قاعده در درون مجموعه رنگ و چهره آن روح مشترک را دارد و نباید به عنوان حکمی مجرد و جدا افتاده از اصل مورد توجه باشد». او «دست یافتن به روح مشترک هر نظام» را «مستلزم احاطه به تمام قواعدی» می‌داند که در ایجاد آن نظام دخالت دارد و بی‌توجهی به هر جزئی از این کل، مانع از رسیدن به «اصول بنیادین و هدایت‌کننده ... و روح مشترک این احکام» خواهد بود. کاتوزیان جزئی‌نگری و عزل نظر از کلی‌نگری در فهم حقوق مدنی را چنین توضیح می‌دهد:

«درست بدان می‌ماند که استخوان اندامی زنده را جدای از پی‌ها و عضله‌هایی که آن را احاطه کرده است مطالعه کنند و بخواهند به وظیفه و نقش آن اندام پی ببرند».^{۵۰}

نتیجه

در آستانه یکصدمین سال تدوین قانون مدنی که کمتر از یک دهه تا فرارسیدن آن باقی مانده، لازم است درباره مهم‌ترین مجموعه قوانین مدون حقوق ایران گفتگو کنیم و از حوادث آن درس‌هایی بگیریم. آستانه یکصدمین سالگرد تدوین قانون مدنی فرصتی است برای تجدید مطلع بحث درباره چنین موضوع مهمی. علی‌رغم اهمیت و توسعه حقوق خصوصی در ایران، تاریخ قانون مدنی حتی به این شاخه کهن و دیرین اعتنایی نداشته و همچنان ناشناخته و مغفول مانده است؛ درحالی که از یک سو، تدوین قوانین به‌طور عام و تدوین قانون مدنی به‌طور خاص در نظام‌های حقوقی مورد توجه و تأمل بوده و امکان تدوین قوانین توانایی مهمی برای یک از نظام حقوقی محسوب می‌شده است؛ از سوی دیگر تدوین چنین قانونی ابعاد و اجزای مختلف زندگی مردم را تحت تأثیر و تغییر قرار داده، از این حیث نیز مسائل حقوقی به قبل و بعد از تدوین قانون تقسیم می‌شوند؛ چراکه ظهور چنین پدیده‌ای در نظام حقوقی دگرگونی مهمی در فرایند رسیدگی به دعاوی و حتی در اوضاع اجتماعی ایجاد می‌کند.

تدوین قانون مدنی و قوانین دیگر پس از مشروطیت، آثاری اجتماعی را به‌بار آورد که در مطالعات حقوقی ایران بررسی نشده است و اکنون در آستانه یکصدمین سالگرد تهیه و تدوین قانون مدنی باید تأملات و توجهاتی به این موضوع از سوی اهل نظر در دانشکده‌های حقوق نشان داده شود و به سیاق سنت علمی که در جهان وجود دارد، جشن صدسالگی به این مناسبت برگزار شود. شایسته است اهل نظر درباره فصول چنین بحثی بیندیشند تا در صدمین سالگرد تدوین قانون مدنی مجموعه‌ای از تأملات ایشان فراهم شود. قانون مدنی از این جهت که مبتنی بر میراث و تاریخ فقه است و هم از این نظر که نمونه موفق گذار از حقوق شرع به حقوق جدید است، می‌بایست جای درنگی در آن فراهم شود تا درباره شرایط امکان چنین مجموعه‌ای غور و باریک‌بینی صورت گیرد.

۵۰. ناصر کاتوزیان، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، (تهران: میران، ج ۱، ۱۳۷۷)، صص ۱۳-۱۴.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

- کتابها -

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *المدونه*، (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۸۷).
۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، (تهران: گنج دانش، چ ۲، ۱۳۷۲).
۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *مجموعه محشی قانونی مدنی (علمی، تطبیقی، تاریخی)*، (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۷۹).
۴. خواجه‌نوری، ابراهیم، *بازیگران عصر طلایی*، (تهران: جاویدان، چ ۱، ۱۳۹۴).
۵. دولت‌آبادی، یحیی، *حیات یحیی*، (تهران: چاپخانه محمدحسن علمی، چ ۱، ۱۳۶۲).
۶. زنده، حسن، *تحول نظام قضایی ایران در دوره پهلوی*، (قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ ۱، ۱۳۹۲).
۷. شایگان، سید علی، *حقوق مدنی ایران*، (تهران: شرکت سهامی، چ ۱، ۱۳۱۶).
۸. صدر، سید محسن، *خاطرات صدرالاشرف*، (تهران: انتشارات وحید، چ ۱، ۱۳۶۴).
۹. صدرالسلطنه نوری، حسین‌قلی، *قانون مدنی و تجاری*، (تهران: نسخه خطی، کتابخانه مجلس، بی‌تا).
۱۰. صدرالسلطنه نوری، حسین‌قلی، *قانون مدنی و تجاری*، به کوشش محمدمهدی منتظری، (تهران: انتشارات مجد، چ ۱، ۱۳۸۹).
۱۱. طباطبایی، سید جواد، *نظریه حکومت قانون در ایران*، (تبریز: ستوده، چ ۱، ۱۳۸۶).
۱۲. عاقلی، باقر، *خاطرات یک نخست‌وزیر (احمد متین‌دفتری)*، (تهران: علمی، چ ۱، ۱۳۷۱).
۱۳. فاطمی قمی، سید محمد، *خاطرات*، به کوشش حسن زنده، (تهران: مجلس شورای اسلامی، چ ۱، ۱۳۸۹).
۱۴. فاطمی قمی، سید محمد، *فقه فارسی*، به کوشش ناصر دولت‌آبادی، (تهران: آوای نور، چ ۱، ۱۳۷۷).
۱۵. فاطمی قمی، سید محمد، *مجموعه مقالات یادنامه سیدمحمد فاطمی قمی*، به کوشش سید ناصر سلطانی و رحیم پیلوار، (تهران: سهامی انتشار، چ ۱، ۱۳۹۹).

۱۶. فروغی، محمدعلی، «حقوق در ایران»، در *مقالات فروغی*، به کوشش محسن باقرزاده، ج ۱، (تهران: توس، چ ۳، ۱۳۸۷).
۱۷. کاتوزیان، ناصر، *قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی*، (تهران: میزان، چ ۱، ۱۳۷۷).
۱۸. مبارکیان، عباس، *چهره‌های آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین*، (تهران: پیدایش، چ ۱، ۱۳۷۷).
۱۹. متین دفتری، احمد، *آیین دادرسی مدنی و بازرگانی*، (تهران: چاپخانه دانشگاه تهران، چ ۱، ۱۳۳۷).
۲۰. متین دفتری، احمد، *سیر قانونگذاری در ایران*، (تهران: انتشارات باشگاه مهرگان، چ ۱، ۱۳۳۷).
۲۱. مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان، *رساله یک کلمه*، نسخه خطی، کتابخانه مجلس.
۲۲. منصورالسلطنه عدل، مصطفی خان، *حقوق مدنی*، (تهران: مطبعه باقرزاده، ۱۳۰۸).
۲۳. نایینی، احمدرضا، *مشروح مذاکرات قانون مدنی*، (تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس، چ ۱، ۱۳۸۶).
۲۴. واردی، احمد، *زندگی و زمانه محمدعلی فروغی*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، (تهران: نامک، چ ۲، ۱۳۹۴).

– مقاله‌ها

۲۵. الشریف، مهدی، «بازخوانی برخی تصرفات بنیادین در مواد مقتبس از قانون مدنی فرانسه»، در: *بر منهیج عدل*، مقالات اهداء شده به استاد ناصر کاتوزیان، به سعی حسن جعفری‌تبار، چ ۲، (۱۳۹۵).
۲۶. بارونیناس، آرمائیس، «طرق تفسیر قانون مدنی»، *کانون وکلاءش* ۳۵، بی تا.
۲۷. بهرامی احمدی، حمید، «تاریخچه تدوین قانون مدنی»، *پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)*، ش ۲۴ (۱۳۸۳).
۲۸. بیگزاده، صفر، «تدوین و گردآوری علمی قوانین»، *مجلس و پژوهش*، ش ۳۸ (۱۳۸۲).
۲۹. تقوی، سید نصرالله «خطابه سیدنصرالله تقوی»، *نامه فرهنگستان (قدیم)*، ش ۱ (۱۳۲۵).
۳۰. زندیه، حسن و ده‌پهلوانی، طلعت، «نقش علمای شیعی در تدوین قانون مدنی ایران، عصر پهلوی اول (با تأکید بر نقش سیدمحمد فاطمی قمی)»، *جستارهای سیاسی معاصر*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۲ (۱۳۹۲).

۳۱. سلطانی، سید ناصر، «علل نافرجامی تدوین قوانین در ایران»، *پژوهش حقوق عمومی*، ش ۴۵ (۱۳۹۳).
۳۲. سلطانی، سید ناصر، «مذاق مملکت و معنای مشروطه ایرانی»، *جشن‌نامه فیلسوف سیاست ایران*، تهران، فلات، (۱۳۹۵).
۳۳. سلطانی، سید ناصر، «مفهوم برابری در مقابل قانون در متمدن قانون اساسی مشروطیت»، *مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز*، ش ۲ (۱۳۹۱).
۳۴. سلطانی، سید ناصر، «مفهوم برابری در مقابل قانون در مشروطیت ایران با مذاکرات قانون اساسی ۱۸۴۹ آلمان فدرال»، *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ش ۴ (۱۳۹۸).
۳۵. فروغی، محمدعلی، «تقلید و ابتکار»، *مجله تعلیم و تربیت*، ش ۱۰ (۱۳۱۹).
۳۶. نایینی، احمدرضا، «نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی»، *پیام بهارستان*، ش ۳ (۱۳۸۸).
۳۷. یعقوبی، رضا، «نقش محمد مصدق در تدوین قانون مدنی ایران»، *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، ش ۹۳ (۱۴۰۰).

– روزنامه‌ها

۳۸. روزنامه اطلاعات، ش ۴۸۴، بی‌تا، س ۲، ص ۱ و ۲.
۳۹. روزنامه یومیه ایران، ش ۲۰۸۹، سال دهم، یکشنبه دوازدهم شوال المکرم ۱۳۴۴ مطابق با ۴ اردیبهشت ۱۳۰۵.

– مذاکرات

۴۰. مذاکرات مجلس دوره ششم تقنینیه شورای ملی.

(ب) انگلیسی

41. Ronald Dworkin, *Law's Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1986.
42. Amir Ghasem Amir-Soleymani, *Etude Comparative Sur la Formation et Les Effets des Contrat Entre Les Droits Ranien et Le Droit Français*, These, Universite de Paris, Librairie Arthur Rousseau, 1936.
43. Djalal Abdoh, *L'Elément Psychologique Dans les Contrats Suivant la Conception Iranienne*, Thèse, Université de Paris, Les Editions Domat-Montchrestien, 1937.